

Η γενική απαγόρευση συναθροίσεων ως ζήτημα ερμηνείας του Συντάγματος

*«Η μελέτη της σύγκρουσης ασφάλειας και ελευθερίας
πρέπει να γίνεται με επίγνωση των ιστορικών συνθηκών στο
πλαίσιο των οποίων γεννιέται η σύγκρουση»*

Δ. Τσάτσος

I. Εισαγωγική παρατήρηση

Η από 15.11.2020 (αριθμ. πρωτ. 514/2020) Ανακοίνωση της Ένωσης Δικαστών και Εισαγγελέων με θέμα: «Σύνταγμα και απαγόρευση συναθροίσεων», γνώρισε ευρεία δημοσιότητα και πυροδότησε έντονες αντιδράσεις κατά της με αριθμ. 1029/8/18/14.11.2020 Απόφασης του Αρχηγού της Ελληνικής Αστυνομίας, με την οποία απαγορεύτηκαν σε όλη την επικράτεια οι συναθροίσεις, από 15 Νοεμβρίου 2020 και ώρα 6.00 π.μ. έως και τις 18 Νοεμβρίου 2020 ώρα 9.00 μ.μ. Έτσι, με έμφαση αναδύεται το ερώτημα της συνταγματικότητας ή μή της εν λόγω απαγόρευσης.

II. Το δικαίωμα και ο περιορισμός της γενικής απαγόρευσης

1. Περιεχόμενο του δικαιώματος της συνάθροισης αποτελεί η διοργάνωση και συμμετοχή σε συγκέντρωση περισσότερων ατόμων, σε οποιονδήποτε κατ' αρχάς τόπο και χρόνο, με σκοπό την προβολή απόψεων, ιδεών, φρονημάτων, αιτημάτων (ά. 11 § 1 Συντ.). Το δικαίωμα αυτό υπόκειται στους περιορισμούς της παρ. 2 του ά. 11, η οποία καθιερώνοντας το λεγόμενο προληπτικό σύστημα επιτρέπει, μεταξύ άλλων, την απαγόρευση διενέργειας δημόσιων υπαιθρίων συναθροίσεων *«γενικά, αν εξαιτίας τους επίκειται σοβαρός κίνδυνος για τη δημόσια ασφάλεια»*. Τί σημαίνει, όμως, ότι μία συνάθροιση μπορεί να απαγορευτεί *«γενικά»*, όταν συντρέχει κίνδυνος για τη **δημόσια ασφάλεια** και τότε εν πάση περιπτώσει συντρέχει ένας τέτοιος κίνδυνος; Στην αποκάλυψη του νοήματος των όρων αυτών ανευρίσκεται η λύση στο πρόβλημα που μας απασχολεί.

2. Ελευθερία συνάθροισης και ασφάλεια πορεύονται στον ιστορικό χρόνο σαν δύο εν διαστάσει σύζυγοι: Ο ένας αντιπαρατίθεται προς τον άλλον, αλλά ποτέ δεν τον αποχωρίζεται. Από την πρώτη επίσημη εμφάνιση του δικαιώματος διεθνώς στον Riot Act του 1714 (: *«Αν δώδεκα άτομα έχουν συνέλθει παράνομα με σκοπό να διαταράξουν τη δημόσια ειρήνη...»*) μέχρι τη σύγχρονη κατοχύρωση του στα

ευρωπαϊκά Συντάγματα και ιδίως στο ά. 11 της ΕΣΔΑ, οι συναθροίσεις αντιμετωπίζονται ως εγγενής «εχθρός» της δημόσιας ασφάλειας, ενίοτε, σε παλαιότερες εποχές, ακόμα και της ασφάλειας του κράτους και εκείνων που το εκφράζουν, καθώς διαχρονικά συνετέλεσαν στη διαμόρφωση κοινωνικών και πολιτικών κινημάτων που άλλαξαν τον ρουχ της ιστορίας. Αυτή η καχυποψία έναντι των συναθροίσεων ήταν και ο λόγος που δεν περιελήφθησαν στο Σύνταγμα του 1844, κατά την πρώτη δε κατοχύρωση του δικαιώματος στο Σύνταγμα του 1864 επισυνάφθηκε ο περιορισμός της προληπτικής απαγόρευσης για λόγους δημόσιας ασφάλειας: «Οι υπαίθριες συναθροίσεις μπορούν να απαγορευτούν, αν εξαιτίας τους επίκειται κίνδυνος για τη δημόσια ασφάλεια».¹ Με αυτή τη διατύπωση του περιορισμού, το δικαίωμα διέπλευσε τον ιστορικό χρόνο, καταλήγοντας στο ισχύον Σύνταγμα, στο οποίο προστέθηκε, μεταξύ άλλων, η λέξη «γενικά», πριν τη φράση: «αν εξαιτίας τους...». Ο κίνδυνος αναστολής του πολιτικά σπουδαιότερου μέρους του δικαιώματος (: δημόσιες υπαίθριες συναθροίσεις) ήταν προφανής. Γι' αυτό πολύ σύντομα η νομολογία του ΣτΕ, υιοθετώντας έναν εγγυητικό ερμηνευτικό προσανατολισμό, υπέβαλε την έννοια «γενικά» σε συσταλτική ερμηνεία, τονίζοντας ότι η γενική απαγόρευση πρέπει να αφορά συγκεκριμένο χρονικό διάστημα (ΣτΕ 4635/1977). Η γενική προληπτική απαγόρευση δεν μπορεί να αφορά συναθροίσεις μη προσδιορισμένες χρονικά και δεν μπορεί να είναι χρονικά απεριόριστη.² Ήδη ενόψει της ερμηνείας του ά. 10 του Συντάγματος του 1864/1911 –στο οποίο όπως είπαμε δεν προβλεπόταν ο όρος «γενικά»– ο Ν.Ν. Σαρίπολος παρατηρούσε τα εξής:

---

¹ Βλ. αναλυτικότερα Σ. Μηναΐδη, Η συνταγματική κατοχύρωση των ατομικών δικαιωμάτων ομαδικής δράσης στην εθνοσυνέλευση του 1862, ΕΔΔΔΔ 2/2015, σελ. 420-440 (422), όπου τεκμηριώνεται ότι οι αρνητές του δικαιώματος επικαλούνταν τον κίνδυνο διασάλευσης της δημόσιας ασφάλειας και το «φιλοτάραχον» πνεύμα των συναθροισθέντων.

² Βλ. και Γ. Μπακόπουλου, Το δικαίωμα του συνέρχεσθαι στο ελληνικό, γαλλικό και αγγλικό δημόσιο δίκαιο, 1995, σελ. 161, όπου αναφέρεται ότι εφόσον η εξουσία απαγόρευσης μιας υπαίθριας συνάθροισης είναι εξαιρετική, δεν μπορεί ποτέ να λειτουργήσει γενικά είτε προς την κατεύθυνση απαγόρευσης γενικού αριθμού ή κατηγοριών συναθροίσεων είτε προς την κατεύθυνση απαγόρευσης (δηλ. αναστολής) του δικαιώματος για αόριστο χρόνο. Ως πρόσθετο επιχείρημα κατά της γενικής απαγόρευσης του δικαιώματος, με την έννοια αυτή, ο συγγραφέας επικαλείται την υποχρέωση ειδικής αιτιολογίας κάθε απαγορευτικής απόφασης. Βλ. και Δ. Σαραφιανού, Ελευθερία της συνάθροισης, σε: Μ. Τσαπόγα/Δ. Χριστόπουλου, Τα δικαιώματα στην Ελλάδα, 1953-2003, 2004, σελ. 326-338 (329), κατά τον οποίο, για να υπάρξει σοβαρός κίνδυνος για τη δημόσια ασφάλεια, προϋποτίθεται «να τεθεί σε κίνδυνο η δυνατότητα των πολιτών γενικά (και μάλιστα όχι μόνο μιας συγκεκριμένης περιοχής) να απολαμβάνουν τα δικαιώματά τους».

«δεν είναι δυνατόν να ανασταλεί τρόπον τινά η ελευθερία αυτή διά γενικής και αορίστου αστυνομικής διαταγής, ως συμβαίνει ενίοτε παρ' ημίν, της αστυνομικής αρχής απαγορευούσης διά γενικού και αορίστου κανόνος 'πάσαν εν υπαίθρω συνάθροισιν', αλλ' απλώς ν' απαγορευθή προληπτικώς ειδικώς και συγκεκριμένως ωρισμένη εν υπαίθρω συνάθροισις ως δυναμένη να επιφέρει κίνδυνον εις την δημόσιαν ασφάλειαν εν συγκεκριμένη περιπτώσει»³.

Την ίδια αγωνία εξέφραζαν και οι *Α. Σβώλος/Γ. Βλάχος*, οι οποίοι προσεγγίζοντας την καρδιά του ζητήματος, έδιναν έμφαση στο υποκειμενικό στοιχείο των αορίστων εννοιών «κίνδυνος δημόσιας ασφάλειας», η κατά το δοκούν συγκεκριμενοποίηση των οποίων θα μπορούσε να ανοίξει ευχερώς τον δρόμο της κρατικής αυθαιρεσίας.⁴

3. Δεν υπάρχει αμφιβολία, μετά ταύτα, ότι η γενική προληπτική απαγόρευση συνάθροισης δεν μπορεί να είναι χρονικώς αόριστη και δεν μπορεί να είναι ασύνδετη προς μία, σε συγκεκριμένο χρόνο, εκδήλωση διαμαρτυρίας. Περαιτέρω –και το σημείο αυτό είναι κρίσιμο στην ανάλυση μας– ελλείψει νομοθετικής εξειδίκευσης του όρου «γενικά», δέον όπως γίνει δεκτό ότι κατ' αρχήν δεν είναι δυνατόν να απαγορευθεί σε όλη την επικράτεια η άσκηση του δικαιώματος. Ένας τόσο έντονος περιορισμός δεν μπορεί να επιβληθεί αυτοδυνάμως από την αστυνομική αρχή, δίχως να έχει προηγηθεί η μεσολάβηση του νομοθέτη, προκειμένου να καθορίσει τις περιπτώσεις και τους όρους της γενικής απαγόρευσης. Είναι συνταγματικά νοητή, όμως, διάταξη νόμου που εξειδικεύοντας τον όρο «γενικά», θα προέβλεπε απαγόρευση συναθροίσεων στο σύνολο της επικράτειας και μάλιστα για συγκεκριμένο αναφερόμενο κίνδυνο. Αντίθετη ερμηνευτική εκδοχή που θα υποστήριζε ότι δεν είναι δυνατή μία τέτοια πρόβλεψη στον νόμο, θα παραγνώριζε το πνεύμα του Συντάγματος, το οποίο αντιδιαστέλλει τη «γενική» απαγόρευση προς την απαγόρευση σε «ορισμένη περιοχή». Επιχείρημα που θα υποστήριζε ότι η «γενική» απαγόρευση ισοδυναμεί κατ' ανάγκην με απαγόρευση «σε ορισμένη περιοχή» μόνο, θα κατέληγε σε ορολογική ταυτολογία και εν τέλει σε *absurdum*, καθώς αν αυτό ήταν το αληθές νόημα της διάταξης, το Σύνταγμα δεν θα είχε κανένα λόγο να διακρίνει μεταξύ δύο όμοιων περιπτώσεων.

---

³ *N.N. Σαρίπολος*, Σύστημα του Συνταγματικού Δικαίου της Ελλάδος, 1923, σελ. 174.

⁴ *Βλ. Α. Σβώλου/Γ. Βλάχου*, Το Σύνταγμα της Ελλάδος, 1955, σελ. 228.

III. Αξιολόγηση του συγκεκριμένου περιορισμού

1. Κρίσιμα για τη συνταγματική αξιολόγηση του υπό κρίση περιορισμού είναι, κατά τα ανωτέρω, τα εξής δύο στοιχεία: *Πρώτον* το εάν η απαγόρευση σε όλη την επικράτεια επιβλήθηκε αυτοδυνάμως από την αστυνομική αρχή ή βάσει νόμου και *δεύτερον*, εάν όντως συντρέχει σοβαρός κίνδυνος δημόσιας ασφάλειας.

2. Στη δεδομένη περίπτωση είναι προφανές ότι συντρέχει ο πρώτος όρος, καθώς το άρθρο εξηκοστό όγδοο, παρ. 2 της από 20.3.2020 Πράξης Νομοθετικού Περιεχομένου (κυρωθείσα με το ά. 1 Ν. 4683/2020) ορίζει σαφώς ότι:

«για επιτακτικούς λόγους αντιμετώπισης σοβαρού κινδύνου δημόσιας υγείας που συνίστανται στη μείωση του κινδύνου διασποράς του κορωνοϊού COVID-19, είναι δυνατόν, **με απόφαση του Αρχηγού της Ελληνικής Αστυνομίας μετά από γνώμη της Εθνικής Επιτροπής προστασίας της Δημόσιας Υγείας έναντι του κορωνοϊού COVID-19, να επιβάλλεται, για το απολύτως αναγκαίο χρονικό διάστημα, σε όλη την Επικράτεια ή σε ορισμένη μόνο περιοχή, απαγόρευση δημόσιων υπαίθριων συναθροίσεων, στις οποίες συμμετέχει ένας ελάχιστος αριθμός ατόμων [...]**».

Ούτως ειπείν, ο συνταγματικός όρος «γενικά» έχει εξειδικευθεί στον νόμο κατά τέτοιο τρόπο, μάλιστα, ώστε να προκύπτει ποιος είναι ακριβώς ο κίνδυνος, ο οποίος δικαιολογεί τη λήψη ενός τέτοιου περιορισμού. Συνεπώς, ο ισχυρισμός ότι η γενική απαγόρευση δεν μπορεί να επεκταθεί σε απαγόρευση και κάθε άλλης συνάθροισης σε ολόκληρη γεωγραφική περιοχή (π.χ. σε Νομό ή πολύ περισσότερο σε όλη την Επικράτεια), διότι τούτο θα ισοδυναμούσε με αναστολή της ισχύος του άρθρου 11 του Συντάγματος, δεν ευσταθεί, καθώς το μεν Σύνταγμα σαφώς προβλέπει τη δυνατότητα γενικής απαγόρευσης, την οποία αντιδιαστέλλει προς την απαγόρευση «σε ορισμένη περιοχή», ο δε νομοθέτης έχει εξειδικεύσει την έννοια αυτή, αναφέροντας τον ειδικότερο κίνδυνο, που μπορεί να την δικαιολογήσει. Σε κάθε περίπτωση, όπως προαναφέρθηκε, κατά τη νομολογία του ΣτΕ, η γενική απαγόρευση είναι συνταγματικά ανεπίτρεπτη, όταν είναι χρονικώς απεριόριστη, κάτι που δεν συντρέχει στην εξεταζόμενη περίπτωση.

3. Μεταξύ βεβαίως του κινδύνου και της γενικής απαγόρευσης πρέπει να διαπιστώνεται αιτιώδης συνάφεια. Ασφαλώς και δεν είναι δυνατή η γενική και προληπτική απαγόρευση των συναθροίσεων, σε όλη την επικράτεια, όταν ο κίνδυνος αφορά μία συγκεκριμένη εδαφική περιφέρεια. Οποιαδήποτε διάταξη νόμου θεσπίσει τη δυνατότητα επιβολής απαγόρευσης συναθροίσεων σε όλη την επικράτεια, πρέπει

να ερμηνεύεται υπό αυτό το εγγυητικό πρίσμα, ειδάλλως δεν μπορεί να θεωρηθεί συνταγματική. Αντίστροφα, διάγνωση του κινδύνου σε όλη την επικράτεια δικαιολογεί την επιβολή της απαγόρευσης σε όλη την επικράτεια. Η εγγυητική προσέγγιση της συνταγματικής θεωρίας, που είδαμε ανωτέρω, ήδη από τις αρχές του περασμένου αιώνα, αποσκοπεί στη διασφάλιση των φορέων του δικαιώματος από ενδεχόμενες κρατικές καταχρήσεις, σε περίπτωση που οι αρμόδιοι φορείς προβούν σε απαγόρευση συναθροίσεων **ασυνδέτως προς δεδομένο κίνδυνο, σε δεδομένο τόπο και χρόνο**. Ύπατη ερμηνευτική πρόνοια είναι η αποφυγή κατάχρησης εκ μέρους ιδίως των αστυνομικών οργάνων, μέσω της διεύρυνσης της σφαίρας επιβολής της απαγόρευσης σε σχέση με έναν τοπικά περιορισμένο κίνδυνο. Κατά την προσέγγιση αυτή, το Σύνταγμα δεν απαγορεύει την απαγόρευση των συναθροίσεων σε κάθε εδαφική περιφέρεια, εφόσον σε κάθε εδαφική περιφέρεια διαπιστώνεται ο ίδιος κίνδυνος.

4. Και αυτό ακριβώς είναι που διαπιστώνεται στην παρούσα χρονική συγκυρία. Βάσει της ΚΥΑ με αριθμ. Δ1α/Γ.Π.οικ.: 71342 (ΦΕΚ Β 4899/6.11.2020) σε όλη την επικράτεια έχει επιβληθεί περιορισμός των μετακινήσεων και αναστολή πλήθους οικονομικών, εμπορικών, εκπαιδευτικών και κοινωνικών δραστηριοτήτων. Η κατάσταση στην Αττική και σε περιοχές της Βόρειας Ελλάδας είναι σε οριακό σημείο, δεδομένης της εξάντλησης των αντοχών του συστήματος Υγείας, με αποτέλεσμα ήδη σε ορισμένες περιπτώσεις να πραγματοποιούνται αεροκομιδές ασθενών από περιοχές στις οποίες έχουν εξαντληθεί οι κλίνες μονάδων εντατικής θεραπείας. Ανεξαρτήτως του ζητήματος των αιτιών που οδήγησαν στην κατάσταση αυτή, η κρατική εξουσία εκτιμά ότι δεν μπορεί να διακινδυνεύσει οποιαδήποτε «παρεκτροπή» σχετικά με τη διαχείριση των κρουσμάτων. Ο κίνδυνος αυτός, που με πολλούς τρόπους μπορεί να διακριβωθεί και οδήγησε στην επιβολή γενικού απαγορευτικού (lockdown) σε όλη την επικράτεια, είναι τη δεδομένη στιγμή τόσο έντονος, που μπορεί να δικαιολογήσει τη λήψη ενός τέτοιου μέτρου τόσο σε όλη την επικράτεια όσο και έναντι άλλων ηπιότερων (π.χ. περιορισμός στον αριθμό των συμμετεχόντων κ.λπ.). Δεν μπορούμε να παραγνωρίσουμε ότι οι συναθροίσεις με τήρηση αποστάσεων και χρήση μάσκας πραγματοποιήθηκαν την Πρωτομαγιά του 2020, όταν τα ημερήσια κρούσματα ήταν 21 και χωρίς να έχει διαπιστωθεί την ημέρα εκείνη κάποιος θάνατος, ενώ στις 14.11.2020, ημέρα απαγόρευσης των συναθροίσεων, τα ημερήσια κρούσματα ήταν 2.835 και οι ημερήσιοι θάνατοι 38, ενώ

την επομένη ημέρα, στις 15.11.2020, οι ημερήσιοι θάνατοι έφτασαν τους 71. Η μελέτη της σύγκρουσης ασφάλειας και ελευθερίας πρέπει να γίνεται με επίγνωση των ιστορικών συνθηκών στο πλαίσιο των οποίων γεννιέται η σύγκρουση, έγραφε ο Δ. Τσάτσος⁵ και είναι πλέον προφανές ότι το ιστορικό πλαίσιο τη δεδομένη και μόνο στιγμή είναι διαφορετικό από εκείνο το οποίο επέτρεπε την πραγματοποίηση των συναθροίσεων με περιοριστικά μέτρα τόσο στη δική μας όσο και σε άλλες έννομες τάξεις.

5. Μόλις, τέλος, που χρειάζεται να επισημανθεί ότι η δημόσια υγεία σαφώς και αποτελεί λόγο περιορισμού των συναθροίσεων. Το αντίθετο επιχείρημα, κατά το οποίο η δημόσια υγεία δεν αναφέρεται στο ά. 11 § 2 Συντ. ρητά, δεν παραγνωρίζει μόνο τη διάταξη της παρ. 2 του ά. 11 της ΕΣΔΑ που εξειδικεύοντας τη συνταγματική διάταξη, αναφέρει σαφώς τη δημόσια υγεία ως επιμέρους λόγο περιορισμού, αλλά επιπρόσθετα αντιδιαστέλλει τη δημόσια ασφάλεια από τη δημόσια υγεία σαν η πρώτη να είναι κάτι διαφορετικό από τη δεύτερη ή σαν η δεύτερη να μην περιλαμβάνεται στην πρώτη. Και τούτο παρά το γεγονός ότι η δημόσια ασφάλεια προσδιορίζεται στη συνταγματική θεωρία, υπό την επίδραση και της νομολογίας του Γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου, ως έννοια γένους που περιλαμβάνει τη ζωή, την υγεία, την ελευθερία και την ιδιοκτησία.⁶

IV. Επιλογικές παρατηρήσεις

1. Το Σύνταγμα επιτρέπει την απαγόρευση των συναθροίσεων σε όλη την επικράτεια, εφόσον αυτό προβλέπεται από νόμο και εφόσον δικαιολογείται από σοβαρό και διαπιστωμένο κίνδυνο σε όλη την επικράτεια. Η ένταση του κινδύνου, όπως αυτή εκάστοτε τεκμηριώνεται, προσδιορίζει την ένταση ενδεχόμενου δικαστικού ελέγχου ως προς την επιβολή της απαγόρευσης ή ως προς τη δυνατότητα

---

⁵ Βλ. Δ. Τσάτσου, Ασφάλεια Versus Ελευθερία: Η ευρωπαϊκή διάσταση, σε: Χ. Ανθόπουλου/Ξ. Κοντιάδη/Θ. Παπαθεοδώρου, Ασφάλεια και δικαιώματα στην κοινωνία της διακινδύνευσης, 2005, σελ. 19-24 (21). Για τη σχέση ελευθερίας και δημόσιας ασφάλειας βλ. *Ιφ. Καμτσίδου*, Το θεμελιώδες δικαίωμα των προσώπων στην ασφάλεια, ΔτΑ 2006, σελ. 1225-1239 (1226-1228): «*ως ratio ύπαρξης της πολιτείας αναγνωρίζεται η ασφάλεια των προσώπων, ασφάλεια που προϋποθέτει, αλλά ταυτόχρονα εγγυάται την ελευθερία τους*». Ευρύτερα για τα ανακύπτοντα ζητήματα βλ. *Π. Μαντζούφα*, Συνταγματική προστασία των δικαιωμάτων στην κοινωνία της διακινδύνευσης, 2006, σελ. 41-78

⁶ Βλ. Κ. Χρυσόγονου/Σπ. Βλαχόπουλου, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, 2017, σελ. 519 και *Π. Τσίρη*, Η συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος της συνάθροισης, 1988, σελ. 123-125.

λήψης άλλων ηπιότερων μέτρων (π.χ. διεξαγωγή συνάθροισης συγκεκριμένου αριθμού ατόμων με αποστάσεις και μέτρα προσωπικής υγιεινής).

2. Η ανάγκη προστασίας της δημόσιας υγείας δεν μπορεί και δεν πρέπει να οδηγεί σε δικαιοκρατικές εκπτώσεις, σε υποχώρηση της αρχής της νομιμότητας έναντι της κρατικής σκοπιμότητας. Συλλήψεις πολιτών για το αδίκημα της διέγερσης σε ανυπακοή (ά. 183 ΠΚ) πριν τη δημοσίευση της απόφασης απαγόρευσης των συναθροίσεων ή ένεκα εκφοράς λόγου στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και παρόμοιες περιπτώσεις, προδίδουν ένα κλίμα διάχυτης και αδιάκριτης κρατικής καταστολής στο πλαίσιο του οποίου αστυνομία και εισαγγελία, προκαλούν στους πολίτες ανασφάλεια στο όνομα της ασφάλειας, πλήττοντας καίρια το κράτος δικαίου.

3. Μέτρα που αγγίζουν τον πυρήνα θεμελιωδών δικαιωμάτων, τα οποία όσο αναγκαία και αν θεωρηθούν, θυμίζουν άλλες εποχές της σύγχρονης ιστορίας μας, που κανείς δεν θέλει να (ξανα)ζήσει, πρέπει να λαμβάνονται κατά τρόπο που, κατά το δυνατόν, θα σέβονται τη φιλελεύθερη και δημοκρατική ευαισθησία ενός λαού, που δεν έχει απωλέσει την ιστορική του μνήμη και έχει μάθει να μην υποτιμά τους κινδύνους που ελλοχεύουν στην επίκληση ενός «ορατού-αόρατου» κινδύνου εκ μέρους της κρατικής εξουσίας. Το είχε πει στην αρχή του περασμένου αιώνα, ήδη, ο Αλέξανδρος Σβώλος:

«[Η] ιδιαιτέρα ψυχική σύστασι[ς] εκάστου λαού [...] είναι ο λόγος του μάλλον ή ήττον ευθίκτου ωρισμένων χορδών της εσωτερικής υποστάσεως του ατόμου. Εις την τελευταίαν ταύτην άποψιν δέον ν' αποδοθή μεγάλη σημασία, εξ αυτής δε δέον να λάβη τον ιδιάζοντα χρωματισμόν πάσα νομοθετική ρύθμισις της ελευθερίας του συνέρχεσθαι».⁷

Αναστάσιος Παυλόπουλος

Διδάκτωρ Συνταγματικού Δικαίου Νομικής Α.Π.Θ.

---

⁷ Α. Σβώλος, Αι εν υπαίθρω συναθροίσεις κατά το δημόσιος ημών δίκαιον και η νομοθετική ρύθμιση αυτών (1916), σε: Νομικά Μελέται, τομ. Ι, 1957, σελ. 249-268 (250).